

Lukáš Linek – Ivan Petrúšek: Sociální stát, nerovnosti, politika. Postoje české veřejnosti k sociálnímu státu v letech 1996 až 2016

Praha: Sociologický ústav AV ČR – Sociologické nakladatelství Slon 2020, 276 s. ISBN 978-80-7419-302-6

Monografia Lukáša Lineka, Ivana Petrúška a ich spoluautorok Kristýny Bašnej prináša analýzu očakávaní a predstáv, ktoré obyvatelia Česka v rozpätí dvadsiatich rokov spájali s funkciami štátu v sociálnej oblasti. Dátové základy ich analýzy sú robustné. Pochádzajú zo štyroch výskumných programov plošného zisťovania, ktorých gestorom je v Česku Sociologický ústav AV ČR. Týmito programami sú *International Social Survey Programme* a jeho modul *Úloha vlády* (1996, 2006 2016), ďalej *European Social Survey*, u nás známy ako Európska sociálna sonda, ktorý sa realizuje v dvojročných cykloch, a dáta za Česko sú kontinuálne s jednou výnimkou (rok 2006) k dispozícii od roku 2002. Ďalej sú to dotazníkové prieskumy Centra pre výskum verejnej mienky pri Sociologickom ústave AV ČR, ktoré od roku 1999 obsahujú aj sériu otázok o postojoch k daňovému systému. Ich mesačná periodicita umožňuje pomerne citlivo zachytávať reakcie verejnosti na politické diskusie o téme daní. Štvrtým dátovým súborom je česká volebná štúdia, ktorá obsahuje sedem povolebných prieskumov realizovaných krátko po voľbách do poslaneckej snemovne českého Parlamentu.

Všetci autori majú značné analytické skúsenosti s dátami z reprezentatívnych dotazníkových zisťovaní a špecializujú sa na výskum politického správania. Táto špecializácia usmerňuje ich záujem o účinkovanie štátu vo sfére sociálnej ochrany a služieb obyvateľstvu. Pre metodicky náročné preskúmanie rozsiahlych súborov dát sa nerozhodli pre dôležitosť sociálnej ochrany ako systémového nástroja dodržiavania záväzku štátu ochraňovať ľudskú dôstojnosť, ale pre dôležitosť týchto tém v politickej súťaži, finančnú náročnosť systému a úlohu, ktorú postoje verejnosti zohrávajú pri zmene verejných politík.

Prvoradým zámerom autorov a aj ocenenia hodným prínosom tejto monografie bolo podať solídnu deskripciu vývoja postojov českého obyvateľstva k sociálnemu štátu, jeho rozsahu, univerzálnosti jeho funkcií a podmienkam, akými sú prerozdelenie spoločenských zdrojov prostredníctvom daňového systému. To sa podarilo vynikajúco. Dlhšia časová perspektíva umožnila otvoriť viacero politologicky, ale aj sociologicky relevantných otázok a preskúmať vysvetľujúci potenciál niekoľkých hypotéz, ktoré sa v časti sociológie tradujú ako klasické. Je to predovšetkým hypotéza o vzťahu medzi sociálno-ekonomickým statusom respondentov a ich postojmi k sociálnemu štátu a hypotéza o vplyve primárnej politickej socializácie (teda socializácie v čase dospievania) a z nej vyplývajúci predpoklad generačnej/kohortnej podmienenosti postojov k sociálnemu štátu. K politologickým otázkam, na ktoré odpovedá táto kniha,

patrí otázka vzťahu medzi postojmi k sociálnemu štátu a volebným správaním a „agendu nastoľujúca“ otázka súvislosti medzi vnímaním korupcie a postojmi k sociálnemu štátu.

Autori urobili maximum pre svoju orientáciu v literatúre zaoberajúcej sa identifikáciou „premenných“ ovplyvňujúcich postoje verejnosti k úlohe štátu v oblasti sociálnej ochrany. Pozornosť do určitej miery venujú aj kontextu a kontextovým dátam, najmä ekonomického charakteru. Vývoj politického a spoločenského diskurzu zostáva mimo ich záujmu zrejme sčasti pre to, že pre diskurz nie je vo výskume postojov obyvateľstva zaužívaný proxy indikátor, akým je napr. veková kohorta pre tzv. primárnu politickú socializáciu.

V prvej kapitole autori predstavujú hlavné inštitúcie a služby českého sociálneho štátu, ich financovanie, spôsoby zdanenia a vývoj príjmových nerovností. Pre český štát je typická nízka miera priameho zdanenia, vysoká miera nepriameho zdanenia a nižšie daňové príjmy vo všeobecnosti, ktoré sú potom doplnené nižšími výdavkami na sociálne služby. Autori si všimajú, že česká spoločnosť z hľadiska disponibilných príjmov patrí síce k najrovnejším v Európe, no dávky ako starobné dôchodky či podpora v nezamestnanosti sú v porovnaní s predchádzajúcimi príjmami nízke (dôchodky, podpora v nezamestnanosti) a iné dávky ako príspevok na bývanie nie sú schopné zásadne riešiť sociálne problémy.

Už táto kapitola naznačuje paradox, ktorý je dôležitou, hoci nie explicitnou témou knihy. Je to paradox medzi výrazným zastúpením minimalistického chápania sociálneho štátu/ sociálnej ochrany v rétorike pravicových vlád a dokonca podmieňovaním prechodu k demokracii „podstatnou redukciou úlohy štátu v ekonomike a poskytovaní sociálnej ochrany“ a faktom, že sociálna ochrana zostala v Česku zachovaná prakticky v nezmenenom rozsahu a funkciách až do druhej polovice prvej dekády tohto storočia. Záhadu tohto paradoxu či rozporu medzi tvrdou thatcherovskou rétorikou českej pravice, ktorej symbolom zostáva Václav Klaus, a pomerne stabilne udržiavanou sociálno-demokratickou podobou českého štátu sociálnej ochrany autori v knihe neriešia.

Dáta, s ktorými autori pracujú, ukazujú, že práve v časoch premiérovania Klauza, teda v 90. rokoch, bola česká spoločnosť vo svojich postojoch najpravícovejšia a rozdiely medzi kategóriami líšiacimi sa výškou dosiahnutého vzdelania boli najvýraznejšie. No zároveň, a opäť po celé sledované obdobie, boli povinnosti či záväzky štátu v oblasti sociálnej ochrany vrátane redistribúcie príjmov (zdaňovanie bohatých a podpora chudobných) podporované dvomi tretinami obyvateľstva. Analýzy autorov potvrdzujú, že aj väčšina čiastkových postojov k rôznym aspektom či predpokladom sociálnej ochrany bola stála v čase a ich agregované úrovne (podpory univerzálnych a adresných služieb) boli v druhej dekáde 21. storočia takmer identické ako v polovici 90. rokov.

Druhá kapitola je v značnej miere metodologickou rozpravou. Autori tu debatujú o ťažkostiach merania postojov, ktoré vyplývajú z toho, že respondenti neraz odpovedajú na otázky, o ktorých pred účasťou vo výskume rozmýšľali málo alebo aj vôbec nie a ich stanoviská sa kryštalizujú v priebehu odpovedania na otázky a sú situačne závislé. Podľa presvedčenia autorov sú odpovede na normatívne otázky, ako sú predstavy o tom, čo by štát mal, alebo nemal robiť pre svojich občanov, menej náhodné a skreslené. Tieto otázky sú podľa nich pre respondentov „ľahšie na odpovedanie“. Nevyžadujú totiž „žiadne ďalšie informácie a znalosti“, pretože sa často „dotýkajú tém, ktoré sú dlhodobo prítomné vo verejnom priestore a ktoré sú vo verejnej diskusii artikulované vládou alebo opozíciou“. (s.54) Toto tvrdenie ďalej nerozvíjajú a nevyvodzujú z neho žiadne závery. Pre čitateľa, hoci len bežne oboznámeného s koncepciami nastoľovania agendy či formačnej moci spoločenského diskurzu, je však toto konštatovanie základom pre pomerne silné pochybnosti o zmysluplnosti rozsiahleho analytického úsilia, ktoré autori vynaložili na testovanie dvoch hypotéz predpokladane vysvetľujúcich variácie v čiastkových alebo agregovaných postojoch k sociálnej ochrane: a to hypotézy pripisujúcej váhu sociálno-ekonomickému zázemiu respondentov a hypotézy o vplyve individuálnej primárnej politickej socializácie v čase dospievania. Tieto pochybnosti však nie sú na mieste, ako sa budem snažiť argumentovať v závere recenzie.

Autori vytlačili z longitudinálnych reprezentatívnych zisťovaní maximum a čitateľovi ponúkajú dobre usporiadaný obraz názorov na rôzne aspekty systému sociálnej ochrany a jeho inštitúcií, ako sú ciele, intenzita a rozsah angažovania a miera zodpovednosti štátu v sociálnej oblasti. Z komplexu skúmaných názorov podľa ich zistení najviac variovali názory na daňový systém, daňové zaťaženie rôznych kategórií obyvateľstva a na progresívne zdaňovanie a redistribúciu príjmov od bohatých k chudobným. Týmto názorom sa venuje štvrtá a piata kapitola. Tieto kapitoly sú najpozornejšie k premenám kontextu ako rast českej ekonomiky či jeho spomaľovanie a všímajú si aj politický diskurz o systéme zdaňovania. Upozorňujú, že po zavedení rovnej dane sa objavila jej silná kritika a následne významne vzrástla podpora progresívneho zdaňovania, po zavedení solidárnej dane, teda dopĺňujúceho progresívneho zdanenia vysokých príjmov podpora progresívneho zdaňovania opäť klesla.

Podpora progresívneho zdaňovania je podľa vykonaných analýz jedným z mála aspektov systému sociálneho štátu, ktorý podstatnejšie súvisí so sociálnym postavením jednotlivca: respondenti, ktorí sú odkázaní na príjmy od štátu, väčšmi podporujú redistribúciu.

Autori zhromaždili v literatúre známe hypotézy o vzťahu rôznych druhov individuálnych premenných k daňovému systému a ďalším predpokladom a aspektom sociálneho a testujú ich sofistikovanými štatistickými metódami. Ako som už naznačila, pri postojoch k sociálnemu štátu sa opierajú najmä o

dve vysvetľovania: hypotézu vlastného záujmu, ktorá pripisuje dôležitosť socioekonomickej situácii respondenta, a hypotézu spoločenských hodnôt, ktoré sú osvojované v procese primárnej alebo sekundárnej politickej socializácie s tým, že rozhodujúcou hodnotou pre postoje k sociálnemu štátu je chápanie distributívnej spravodlivosti. Názory na zdaňovanie variujú podľa ekonomického cyklu a to podľa autorov môže naznačovať, že jednotlivci primárne sledujú svoj vlastný záujem a úloha hodnôt je slabá. Na druhej strane sa však ukázala relatívne nízka predikčná schopnosť regresných modelov, ktoré vychádzajú z vysvetlení založených na vlastnom záujme. Toto vysvetľovanie podkopávajú napr. zistenia, že nezamestnaní majú také postoje ako celková populácia a ich odpor k zvyšovaniu daní sa nelíši od odporu podnikateľov.

Autori si uvedomujú, že zisťovanie predstáv o daňovom systéme v programe ISSP, ktoré žiada respondentov, aby posudzovali daňovú záťaž pre rôzne kategórie obyvateľstva, je príliš zložitá a zároveň príliš všeobecná, keďže odhliada od toho, že daňový systém tvorí viacero druhov daní, ktoré majú nerovnaké dopady na rôzne kategórie obyvateľstva. Nedostatkami opytovania potom vysvetľujú niektoré interpretačné oriešky, ktoré kontrola premenných odhalila, ale nerozlúskla, napr., že „postavenie v spoločenskej štruktúre je schopné vysvetliť len jedno percento rozptylu zastávaného postoja“. (s. 119)

Analýzy vykonané v týchto a nasledujúcich kapitolách potvrdzujú pomerne silnú konzistenciu názorov respondentov na rôzne stránky sociálnej ochrany, ktorú do istej miery vytvára chápanie distributívnej spravodlivosti, teda dôležitosť, akú respondent pripisuje hodnotám zásluhovosti a rovnosti. K usporiadaniu názorov na rôzne stránky a predpoklady sociálnej ochrany a na záväzky štátu v tejto oblasti iste prispieva aj spôsob kladenia otázok v zisťovaniach, ktoré generovali analyzované dáta. Napríklad otázky, ktoré sa pýtajú respondentov na názor, či by sa výdavky na konkrétne oblasti financované štátom mali zvýšiť, zachovať či znížiť, dotazník ISSP dopĺňa upozornením, že respondentova voľba odpovede „oveľa viac zvýšiť“ by vyvolala nutnosť zvýšiť dane, aby bolo možné kryť zvýšené vládne výdavky.

Iste neprekvapí, že v prieskumoch, ktoré účastníkov podnecujú k uvážlivým odpovediam, sa respondenti prejavajú ako usporiadane uvažujúce bytosti. Prekvapujúce bolo pre autorov niečo iné: zistenia, že postupom rokov dochádza v Česku k slabnutiu vplyvu jednotlivých statusových premenných a sociálno-ekonomické postavenie stráca schopnosť vysvetľovať podporu redistribúcie či názory na rôzne ďalšie stránky angažovania sa štátu v sociálnej ochrane. Ukázalo sa, že tieto názory nie sú už relatívne nezávislé len od sociálno-štruktúrnych charakteristík, ale v novších prieskumoch už mizne aj ich súvislosť s tzv. primárnou politickou socializáciou: „postoje k rozsahu sociálneho štátu nesúvisia s tým, kedy sa človek narodil a či vyrastal za komunistického či demokratického režimu“. (s. 144) Univerzálne služby podporujú českí obyvatelia

bez rozdielu výšky vzdelania. Určité konkrétne sociálne služby však viac podporujú ľudia s nízkym a menej ľudia s vysokým sociálno-ekonomickým statusom.

Podľa prezentovaných zistení v priebehu času slablo aj spojenie medzi postojmi k sociálnemu štátu a ľavicovo -pravícovou orientáciou či volebným správaním. Tento trend však, ako už bolo spomenuté, sprevádzala stabilizovaná podpora sociálnych funkcií štátu. Autori sa domnievajú, že rozmazaná súvislosť s hlásením sa k politickej orientácii je dôsledkom poklesu podpory strán, ktoré vo volebných programoch venovali veľký priestor otázkam redistribúcie, sociálnej ochrany a nerovností. Takýto výklad však objasňuje len možný nekomfort prihlasovania sa k ľavici, no nie stálosť a mieru podpory sociálnej ochrany v Česku.

Jedným z viacerých dôvodov, pre ktoré si monografia zasluhuje náš záujem, je, že analyzuje dáta, ktoré sa zbierajú dlhodobo aj na Slovensku. Pre tých, ktorí pracujú s databázami ISSP a Európskej sociálnej sondy, poskytuje množstvo cenných podnetov a metodologických inšpirácií a riešení, ako je napríklad nahradzovanie chýbajúcich hodnôt pri otázke na príjem respondenta.

Vďaka analytickej precíznosti a dôslednosti autorov kniha podnecuje premýšľanie o niektorých tradičných či rutinne uplatňovaných predpokladoch vysvetľovania verejnej mienky či tzv. hodnotových postojov. Do popredia našej pozornosti dáva, aj keď neúmyselne, koncept politickej socializácie a jeho brutálne zjednodušené používanie ako vysvetľujúcej premennej, ktorá nám ako kvázi regulačná čierna skrinka mala byť počas dospievania vložená do hlavy anonymnými agentmi socializácie. Nasmerúva nás k potrebe nešpekulatívne reflektovať tento predpoklad a výskumne sa väčšmi sústreďiť na reálne podmienky a procesy, ktoré prispievajú k odolnosti alebo nepevnosti určitých spoločenských vier a k ich osvojovaniu či zavrhovaniu obyvateľstvom.

Na komparatívnych dátach z projektu výskumu európskych hodnôt (EVS) sme nedávno zaznamenali podobný trend odpájania názorov na niektoré aspekty sociálneho štátu od sociálno-ekonomického postavenia a slabú až chýbajúcu podporu socializačnej hypotézy v Česku aj na Slovensku (pozri moju kapitolu s Petrom Fučíkom v monografii *Oddelené spolu* 2019). Na rozdiel od autorov monografie ma preto neprekvapuje ich zistenie, že napr. väzba medzi sociálnym statusom (výškou vzdelania) a postojmi k sociálnemu štátu bola najsilnejšia v 90. rokoch a v nasledujúcich zisťovaniach značne zoslabla. Prekvapuje ma skôr ich sústavné vyhýbanie sa otázke intervenujúceho pôsobenia politického a mediálneho diskurzu. Nepochybujem, že autori si toto intervenujúce pôsobenie uvedomujú a do svojho vysvetľujúceho rámca ho nepustili z praktických dôvodov a pre ťažkosti, ktoré súvisia s jeho kvantitatívnym uchopením. Zaráža však úplná absencia odkazovania na existujúci aj český výskum v tejto oblasti, ktorý do určitej miery dopĺňa túto monografiu (do urči-

tej miery, pretože sa zväčša sústreďuje len na diskurzívne podkopávanie sociálneho štátu a nie na tých aktérov diskurzu sociálnej ochrany, ktorí prispievali k odolnosti sociálnych presvedčení českej verejnosti).

Monografia *Sociální stát, nerovnosti, politika. Postoje české veřejnosti k sociálnímu státu v letech 1996 až 2016* priniesla dôležitú evidenciu o nedostatočne vysvetľujúcej sile individuálnych premenných a poznávacej vyčerpanosti analýz, ktoré sa opierajú výlučne o dáta dotazníkových zisťovaní alebo vychádzajú z presvedčenia, že minuciózna analýza dátového setu individuálnych premenných môže priniesť vysvetlenie zmien a stability spoločenských vier. Monografia neprispieva k riešeniu záhady, prečo vzdelaní ľudia začiatkom 90. rokov ochotnejšie preberali „nový“ výklad rozdelenia zodpovednosti v sociálnej ochrane a predstavu o minimálnom štáte ako podmienke prechodu k demokracii a koho zásluhou sa sociálna ochrana v Česku očistila od biľagu dedičstva komunistického režimu a legitimizovala sa ako štandardná podmienka a opora demokracie.

Autorom monografie vďačíme aj za mimoriadne dôkladné a robustné preukázanie prežitosti tézy, že výskum sociálnej štruktúry je vlajkovou loďou sociologického výskumu, ak nám teda ide o sociologický výskum, ktorý prináša aj objasnenia spoločenských javov a nielen deskripciu. Monografia vyzýva, aj keď nepriamo, nasmerovať sociologický výskum väčšmi na politický a mediálny diskurz, jeho aktérov, produkciu a organizačnú podporu šírenia konkrétnych predstáv o princípoch, predpokladoch a záväzkov spravovania spoločenského života. Mimo nášho zorného poľa by nemala zostať ani otázka, akú úlohu zohrali spoločenský vedci v odpájaní diskurzu o sociálnej ochrane od témy ľudskej dôstojnosti či naopak v podpore jeho odolnosti voči kolonizácii lákavo jednoduchým neoliberalným výkladom, a to tak v Česku, ako aj, a možno ešte viac, na Slovensku.

Zuzana Kusá
Sociologický ústav SAV, Bratislava